

РОЗДІЛ 1

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Ольга Батіщева

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

У статті розглянуто суб'єктивні та об'єктивні причини низької ефективності громадянської освіти та виховання в Україні. Серед суб'єктивних причин авторка називає комплекс меншовартості українців (а подекуди й відсутність національної гордості), песимізм та невпевненість у своїх силах, розчарування у дієвості та справедливості демократичного урядування, низький рівень довіри до владних інституцій, які призводять до незначної ефективності дидактичного та виховного впливу громадянської освіти. Об'єктивні політичні реалії та пануючий негативний дискурс навколо політичних проблем та проблем державного управління, що притаманні більшості посттоталітарних суспільств на початкових етапах демократичної трансформації, поєднуються з поширеною пасивною позицією суспільства, що гальмує розвиток демократичної політичної культури та призводить до незначної ефективності зусиль в рамках шкільної програми виховати небайдужого, активного та відповідального громадянина. Авторка зауважує, що видимі позитивні зрушення у громадянській свідомості можливі у довгостроковій перспективі лише за умови активізації зусиль держави та інститутів громадянського суспільства у впровадженні громадянської освіти та виховання, модернізації освітнього процесу та внутрішніх позитивних змін у суспільстві в цілому.

Ключові слова: *громадянська освіта та виховання, громадянська свідомість, громадянське суспільство, громадянська позиція, політична культура, пострадянські країни.*

Olha Batishcheva. Civic education as the instrument of development of civil society in Ukraine: problems and possible solutions

In the article the author analyzes subjective and objective causes of low effectiveness of civic education in Ukraine. She argues that such individual features as low self-esteem, the absence of national pride, pessimism and low self-confidence, disillusionment in the effectiveness and fairness of democratic administration, as well as low level of trust to government lead to ineffectiveness of pedagogic impact of civic education. The mentioned above causes interlinked with objective political reality and the dominant negative discourse about politics and public administration, are common to most post-totalitarian societies at the first stage of their democratic transformation. Passive civil society and on the whole low level of development of democratic political culture lead to unfruitful efforts to raise active and responsible citizens within the frameworks of civic education curriculum in schools. The author concludes that positive changes in civic consciousness are possible in the long run under the conditions of radical change in the approaches to civic education, modernization of education and deep positive changes in Ukrainian society in general.

Keywords: *civic education, civic consciousness, civil society, political culture, post-soviet states.*

Формулювання дослідницької проблеми. Громадянське суспільство в Україні перебуває лише на початковому етапі розвитку. Швидкість та ефективність демократичних процесів та досягнення стандартів громадянського суспільства безпосередньо залежать від розвитку демократичної політичної культури, який є неможливим без ефективної системи громадянської освіти. Особливо актуальною постала ця проблема у пострадянських країнах, які, отримавши незалежність більше 20 років тому, опинилися перед потребою формування нової ідеології, побудованої на нових цінностях та традиціях, і у яких громадянська освіта повинна була стати основним інструментом змін у суспільній психології.

Варто зауважити, що ця потреба є актуальною не лише для країн, де існує необхідність будувати демократичне суспільство «з чистого аркушу». Навіть у розвинутих демократіях значення громадянської освіти для розвитку демократичного громадянського суспільства не применшується, а зростає з часом для того, щоб забезпечити безперервність демократичного процесу та подолати незацікавленість молоді політичним життям [9; 7].

Стан дослідження проблеми. Серед найбільш відомих наукових розробок проблематики громадянської освіти в Україні можна назвати розвідки таких авторів, як Асламова Т., Бакка Т., Бортніков В. [2], Бойчук М. [3], Колган Т. [17], Куксенко С. [20], Омельчук Ю. [24], Чоба Н. [32]. Зарубіжний досвід у сфері громадянської освіти, а також можливість його адаптації в Україні вивчали такі дослідники, як Дубровський В. [7], Заболотна О. [9], Дем'янчук О. [6], Гурнікевич Я. та Плиська Ю. [5].

Громадянська освіта та виховання постають предметами наукових досліджень і у контексті інших, взаємопов'язаних проблем. Так, дослідниця Рогожа М. вивчала громадянську освіту у контексті моральних вимірів соціального капіталу [27], а Кіянка І. – в контексті євроінтеграційних процесів [15]. Вивченням витоків та історії громадянської освіти в Україні займався Смагін І.І. [30], а потенціал громадянської освіти у зв'язку з пануючою політичною культурою досліджували Карнаух А. [14] та Терещенко А. [31]. Доктор політичних наук Іванов М.С. розглядав громадянську освіту як важливий засіб реалізації демократичного потенціалу виборчого процесу [11; 10]. Окремі науковці зазначають, що громадянська освіта в Україні переживає період кризи [26] та досліджують виклики, що постають на шляху її розвитку [29].

Слід відзначити також й колективні розробки зазначеної проблематики. Так, державні відомства та численні недержавні (громадські) організації долучилися до теоретичного вивчення та розробки концепції громадянської освіти в Україні. Серед найбільш відомих варто назвати наукові доробки членів науково-дослідного Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія» [12], матеріали проекту «Громадянська освіта – Україна» [4], що фінансувався Радою Європи, проект, присвячений виховному потенціалу нових інтерактивних методів викладання дисциплін циклу громадянська освіта [13], а також регіональні проекти, зокрема «Методи навчання в громадянській освіті» та проект розвитку та підтримки мережі громадянської освіти [25; 28]. Важливим джерелом до вивчення проблеми стали також матеріали міжнародного семінару «Розвиток системи громадянської освіти в Україні. Досвід, Виклик. Перспективи» [21] та напрацювання громадських організацій, серед яких Молодіжний інформаційний портал громадянської освіти [22] та Центр демократичного лідерства.

Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України також долучилася до розробки державної стратегії та концепції громадянської освіти [18; 19].

Слід, однак, зазначити, що існуючі у науці напрацювання є недостатніми та такими, що часто не враховують політичні, культурні, соціальні та інші трансформації, які безперервно відбуваються у суспільстві. Меншою мірою звертається увага й на особливості суспільної психології, які заважають отримати позитивні результати від впровадження громадянської освіти. Зазначена проблема вимагає постійної уваги та наукових розробок, які враховуватимуть специфіку та тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні.

Мета дослідження. Таким чином, у цій розвідці маємо на меті дослідити, які чинники зменшують ефективність громадянської освіти та виховання і стають на заваді розвитку громадянського суспільства в Україні. В контексті розгляду цих питань можливим стане визначення способів розв'язання проблеми низького рівня громадянської свідомості, пасивної громадянської позиції, недовіри до влади, а також розчарування у дієвості та справедливості демократичних принципів врядування.

Виклад основного матеріалу. Основою демократичного ладу є людина, спроможна розкрити його потенціал, для якої демократія є природним середовищем задоволення особистих та суспільних інтересів. Саме за демократії розквітає громадянське суспільство – сфера самовиявлення вільних індивідів та їхніх добровільно сформованих асоціацій, для якої властиві горизонтальні, не санкціоновані державою зв'язки між громадянами, що мають справді колективний характер. Сучасна демократія вимагає від особи не лише політичної активності, а й усвідомлення нею власної ролі й значення в житті суспільства, а також дій відповідно до власних переконань і цінностей [8; 1]. Очевидним є факт, що сьогодні стан громадянської свідомості української молоді не відповідає таким критеріям, а отже, вимагає необхідності реформування змісту громадянської освіти [3].

Після отримання незалежності в українському суспільстві проблеми важливої ролі, необхідності впровадження та ефективності громадянської освіти гостро зазвучали на порядку денному, привертаючи увагу як науковців, так і практиків державного управління у галузі освіти. Подекуди чинна влада ініціює зміни у навчальних програмах та змісті навчальних дисциплін з метою досягнення цілей, корисних для політичної сили, яку представляє. Яскравою ілюстрацією цього є той факт, що найчастіше в Україні об'єктом змін поставала така дисципліна, як історія, яка, як відомо, не лише тлумачить минуле нації, а й визначає її майбутнє.

Протягом останніх років в Україні здійснено заходи з впровадження системи громадянської освіти: опубліковано експериментальні підручники, розроблені Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». Такі підручники, як «Ми – громадяни України», «Мистецтво жити в громаді», «Вчимося бути громадянами», «Вчимося обирати», «Живемо за правилами» проходять апробацію у загальноосвітніх школах. В цілому у державі також діють експериментальні майданчики, проводяться конференції та семінари, Академією педагогічних наук України розроблено проект концепції громадянського виховання. Незважаючи на відмінність підходів, методик та масштабу наці-

ональних систем громадянської освіти, єдиною залишається їхня мета – виховання громадянина, який цінує та готовий відстоювати ідеали свободи, демократичні цінності й права людини [8].

Інститут громадянської освіти, створений у 1999 році при Києво-Могилянській академії [12] як науково-дослідний та методичний центр, забезпечує вивчення актуальних проблем політичної культури, розробку навчальних програм з громадянської освіти, методичних матеріалів та посібників. В Інституті розроблено Концепцію громадянської освіти, навчальний курс для ВНЗ «Політика громадянської освіти», укладено та видано збірник статей із політичної культури, працівники Інституту підтримують веб-сторінку «Політична наука та громадянська освіта в Україні», триває робота над дистанційним курсом з громадянської освіти.

Найбільш відомою та організаційно розробленою практичною спробою розв'язати проблему був свого часу проект «Громадянська освіта – Україна» (2005-2008) [4], як продовження проекту «Освіта для демократії в Україні» (2000-2002). Основною метою проекту було створити засади для консолідації громадянської освіти в новій 12-річній системі шкільної освіти на національному рівні. В рамках проекту було запроваджено підготовку з громадянської освіти у педагогічних університетах та інститутах післядипломної педагогічної освіти, розроблено систему для підтримки у викладанні громадянської освіти дітям з особливими потребами, підтримано діяльність асоціацій та спілок вчителів громадянської освіти та організовано позашкільні заходи з поширення демократичних принципів.

Чимало проектів у сфері дослідження громадянської свідомості та підвищення ефективності громадянської освіти проводяться за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». До таких ініціатив можна віднести проект «Громадянська освіта в Україні: рівень ефективності взаємодії вищої, середньої школи та неформальної освіти», який реалізовує громадська організація Фонд «Європа XXI». Слід відзначити й спроби різних недержавних організацій долучитися до розв'язання проблеми розвитку демократичної політичної культури через громадянську освіту, зокрема проект «Мережа громадянської освіти», який реалізовувався Радою міжнародних досліджень та обмінів (*IREX*) [11], проект «Впровадження інноваційних технологій у громадянську освіту» громадської організації «Центр демократичного лідерства».

Водночас, слід зауважити, більша частка фінансування вище зазначених проектів надходила (або надходить) від зарубіжних донорів, що, своєю чергою, обумовлює короткотерміновий характер усіх починань. Максимальний термін реалізації проектів – 3 – 5 років, однак більшість проектів реалізується, в середньому, протягом року. Зрозуміло, що значних перетворень у свідомості та значних досягнень у сфері громадянської освіти за такий короткий термін годі очікувати.

Не зважаючи на численні спроби спрямувати громадянську освіту у демократичному напрямку та посилити (й пришвидшити) процеси розвитку громадянського суспільства, використовуючи цей інструмент, держава та громадянські інститути поки що не отримали вагомих результатів. Це можна пояснити тим, що суттєві зміни у суспільній психології вимагають й значного часу, а 16 років досвіду впровадження нової системи громадянської освіти недостатньо, щоб побачити якісь значні зрушення.

Як зауважує більшість дослідників, система громадянської освіти потребує суттєвих змін як у змісті, так і у методології викладання. Знання своїх громадянських прав та обов'язків, а також громадянська позиція української молоді сьогодні залишаються досить аморфними. Як зазначив Іванов М.С., індикатором низького рівня політичної культури та низької ефективності громадянської освіти є той факт, що українські виборці віддають свої голоси на виборах, керуючись «іраціонально-емоційними» критеріями, здебільшого вже наперед не довіряючи своїм обранцям [11; 10].

Коріння проблеми низької ефективності громадянської освіти у пост-радянській Україні слід шукати, передусім, в історії. Десятиліття панування тоталітарного режиму, репресій, залякувань, ошукувань українського народу та зрад національних інтересів з боку очільників держави, небаченої за рівнем корупції та зловживань завжди «злочинної» влади (таким є пануючий сьогодні стереотип), яка усіма можливими методами «придушувала» дух боротьби за правду, не могли не позначитись на політичній культурі та політичному дискурсі, що панують в українському суспільстві та створюють суттєві перешкоди на шляху його розвитку. Окремі світлі моменти історії, позначені приходом більш демократичної влади, були нетривалими і не принесли результати, які би відклалися у суспільній свідомості у вигляді стабільних громадянських орієнтирів. Часто моменти сплеску громадянської активності у боротьбі за справедливість та законні інтереси закінчувалися черговим розчаруванням, відклалися у суспільній психології у комплексах меншовартості, невпевненості у своїх силах, песимізму та укоріненого у свідомості стереотипу вічного протистояння держави (або влади) і народу, який себе ніколи не отожднював з останньою.

На рівні змісту освітньої галузі «Суспільствознавство», основними є такі проблеми, як: перевантаження змісту затеоретизованими темами, дублювання деяких змістових ліній в різних предметах галузі, недостатність або й відсутність діяльнісної складової, відсутність цілісного підходу, системи наступності від молодшої до старшої школи. «Стандарти не закладають системного послідовного і цілісного підходу до громадянськознавчого аспекту освіти» [1].

Цікавим є спостереження освітянина О. Ковальчука, який перевіряв українські підручники «Основи правознавства», «Людина і світ», «Всесвітня історія», «Історія України», «Українознавство та «Гро-

мадянська освіта» на відповідність рекомендаціям американських фахівців з Інституту Хадсона, які стверджують, що система громадянської освіти повинна містити такі основні компоненти навчальної програми, як: 1) теоретичні джерела і різноманітні напрями розвитку демократичної думки у світі; 2) компонент, який би допомагав учням зрозуміти, як демократичні ідеї були втілені у конкретні соціально-політичні інституції і реалізовувалися на практиці за різного часу у країнах світу; 3) аналіз історії розвитку демократії у тій країні, де живуть учні; 4) інформація, знання якої допомогло би учням розуміти сучасний стан демократії у світі, де вона існує, де за неї борються і які є її альтернативи. Дослідник прийшов до висновку, що жоден з українських підручників не містить цих важливих компонентів у комплексі [16].

Соціологічні дослідження також засвідчують низьку ефективність переважаючих навчально-виховних методів, які застосовуються у громадянській освіті. Так, у більшості шкіл домінують інформаційно-рецептивні та репродуктивні, а не пошуководіяльнісні методи навчання. Активне залучення учнів в обговорення важливих політичних, соціальних проблем, таким чином, нівелюється [31].

На нашу думку, проблема низької ефективності громадянської освіти та виховання в Україні, криється, передусім, в особливостях суспільної психології. Відправними пунктами для нашого розуміння причин проблеми є наступні.

По-перше, дозволимо собі не погодитись з думкою Ройла Д., який вважає, що в Україні концепція громадянської освіти «сприймається просто як синонім патріотизму» [29]. Таке хибне враження впливає з простого огляду змісту підручників, однак, *потреба у вихованні патріотичного громадянина* є зовсім не безпідставною, адже неможливо виховати активну громадянську позицію у людей, які мріють полишити свою країну назавжди і не вірять у її потенціал (що, на жаль, підтверджується численними соціологічними дослідженнями). В Україні комплекс меншовартості, що століттями складався та закріпився у ментальності через сумні події, на які, на жаль, багата українська історія, заважає реалізувати мрії та надії молодих українців, применшуючи їх віру у краще майбутнє своєї батьківщини.

Патріотизм починається з уроків історії, рідної мови та літератури, тому й недивно, що у незалежній Україні справжнього патріотизму у посттоталітарний період так і не прищеплено, адже мовна політика і до сьогодні залишається найбільш суперечливою проблемою, а погляди та оцінки української історії різняться до радикально протилежних. Як у суспільстві, де відсутня одностайна думка стосовно історичного минулого країни та мови нації, можна розбудовувати демократичне громадянське суспільство, якщо відсутній основний рушій цього прогресивного розвитку – дух нації. Патріотизм об'єднує людей, і ось такої об'єднавчої сили бракує сьогодні українцям.

По-друге, суттєвою перепоною для виховання активної громадянської позиції в українській молоді є *песимізм та невпевненість* у своїх силах, які подолати можливо лише навчаючи молодь практичним навичкам захисту своїх інтересів та усіяючи допомагаючи їй досягти успіху у цьому. Однак, це до сих пір було неможливим, адже самі вчителі таких навичок не мали, а навчання й до сьогодні зводиться лише до викладу теоретичних знань, які, на жаль, часто розбігаються з практикою. Недарма дослідники підкреслюють необхідність так званої «ресоціалізації» педагогічних кадрів, формування у педагогів позитивного ставлення до демократичних цінностей, готовності до прийняття нових форм взаємодії у соціальних групах [3].

У щоденному навчальному процесі, а надто у сфері реалізації учнями своїх прав, вчителі та учні опиняються частіше по різні сторони барикад: недарма нерідко можна почути нарікання представників адміністрації шкіл на сучасну молодь, яка намагається боронити свої права і робить це у досить «грубий» спосіб, забуваючи про свої обов'язки щодо наставників та інших дорослих. У такому психологічному кліматі, коли вчителі і адміністрація шкіл самі подекуди не зацікавлені у розвитку активної позиції учнів, неможливо виховати й активну громадянську позицію, потрібну для розв'язання важливих суспільних проблем, з якими стикається молодь поза навчальним процесом.

По-третє, громадянська освіта та виховання неефективні, бо дієвість цінностей та принципів існування громадянського суспільства не підкріплені реальним прикладом. Як справедливо зауважує Анна Карнаух, «найкраща школа демократії – це практична участь у житті демократичного суспільства. І важко «навчати демократії», коли молодь бачить, що її не існує в державі» [14]. Нормативний підхід, що лежить в основі громадянської освіти в Україні, вкрай гостро оголює всі вади сучасних суспільних відносин, зокрема, між владою та народом, та вселяє у молодь глибоку недовіру до владних інститутів, що згодом призводить до правового нігілізму.

Наступна проблема має яскраво виражений *моральний аспект*, адже демократичні цінності залишаються лише примарним ідеалом, якщо вони не практикуються в реальності і часто конфліктують з власними цінностями сучасної української молоді та її оточення. У просякнутому корупцією суспільстві молоді люди подекуди навіть у власних родинях стикаються з прикладами порушень. Хіба може, навіть найкращий, вчитель *навчити* чесній, принциповій позиції нетерпимості до порушень закону та прав людини, якщо у родині діти часто стикаються з такими випадками та звикають користуватися з благ, які з'являються у родині внаслідок або корупційних діянь, або інших зловживань та порушень закону батьками? Яскравою ілюстрацією до ситуації невіри у дієвість принципу верховенства права та рівності усіх перед законом, без яких неможливе громадянське суспільство, є поява у сучасному

лексиконі нового поняття «мажори», яким, очевидно, уроки громадянської освіти не потрібні. Вони навчаються з прикладу власних батьків.

Тільки реальні, а не показові, моральні цінності громадянського суспільства, внутрішньо притаманні молодим людям здатні стати запорукою безперервного процесу розвитку та вдосконалення громадянського суспільства. Але процес прищеплення таких цінностей через виховання є тривалим і вимагає значних вольових зусиль та жертви власними інтересами заради блага громади, суспільства чи держави. Беззаперечно, моральні цінності демократичного громадянського суспільства повинні виходити у практичну сферу – у простір комунікації, і, головне, ставати імпульсом для практичної дії... Етика має на меті моральнісне вдосконалення людини, що уможливується лише рівнем особистого розвитку на основі *власного сприйняття* соціальних чеснот [27, 138].

Серед важливих суб'єктивних якостей та вмінь, на виховання яких повинна бути спрямована громадянська освіта в Україні, є також *критичне мислення*, вміння *долати стереотипи* та йти на *компроміс* [8; 29].

Демократія можлива лише там, де виховується *повага* до іншого (у першу чергу, ідейного опонента), повага до його прав, думок, вчинків (ідея толерантності до індивідуальних відмінностей та, водночас, рівності всіх перед законом, що лежить в основі суспільного порядку). В українському суспільстві тут спостерігається глибокий конфлікт та чимало суперечностей.

Якщо проаналізувати суспільний дискурс навколо питання влади та стосунків із нею, то стає очевидним переважання інформації негативного контексту: про зловживання владою та службовим становищем, про розкрадання народних багатств, про безкарність представників олігархічних кіл, які формують політику у країні і т.п. Такий стан речей не лише відображає пануюче ставлення до влади, а й ще раз підкріплює вже і так загострені проблеми (песимізму, недовіри до влади, відсутності поваги до інших та до закону), про які йшлося вище.

Актуальність побудови системи демократичної громадянської освіти в школі обумовлена вищезазначеними реаліями політичного життя України, а також спонтанністю, неузгодженістю та безсистемністю зусиль, спрямованих на його демократизацію, низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього; недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою [32].

Таким чином, нагальною потребою для вдосконалення процесу впровадження громадянської освіти та підвищення її ефективності є:

- проведення навчальних семінарів для учасників цільових груп компетентними спеціалістами, які мають практичний досвід у сфері політики, організацій громадського сектору та державних установ;
- впровадження програм покращення поінформованості та підвищення компетенції вчителів у сучасних політичних тенденціях;
- активне залучення у сферу розвитку громадянської освіти на рівні школи відповідних громадських організацій;
- надання можливості вчителям підвищувати свою кваліфікацію в альтернативних інституціях;
- організація ресурсних центрів з громадянської освіти;
- налагодження тісної співпраці між педагогічними університетами, професійними громадським організаціями, з одного боку, та обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти, методичними кабінетами, регіональними управліннями і відділами освіти, з іншого;
- налагодження тісної співпраці молодіжних організацій з органами державної влади та стимулювання останніх до створення інформаційної продукції орієнтованої на дітей (прикладом цього може бути створення «дитячої» сторінки офіційних порталів органів державної влади та органів місцевого самоврядування);
- створення та поширення у суспільстві позитивного (!) дискурсу і конструктивного діалогу навколо політичних проблем;
- інтенсифікація позакласної роботи учнів, де вони змогли б здобути та вдосконалити свої навички участі у громадському житті.

Важливо також підкреслити і потребу у зміні акцентів при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. На думку Бойчук М., «для досягнення цього завдання «потрібно здійснити перехід від предметно орієнтованого до критеріально орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого складають не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальні й культурні орієнтації... Істотним елементом у цій моделі є створення сприятливих умов для активного осмислення інформації» [3].

Більш активне застосування інтерактивних, інформаційних та креативних методів у викладанні курсів громадянської освіти здатне суттєво підвищити її ефективність [13; 25; 5]. Вміння вчителя вести відкритий, чесний діалог з учнями на важливі суспільні теми і, водночас, толерантність та повага до думок опонента – ключові вміння педагога, яким він, на власному прикладі, повинен навчити і своїх учнів.

Висновки. Враховуючи вже існуючий досвід та напрацювання у сфері громадянської освіти, а також виклики на шляху розвитку в Україні демократичного громадянського суспільства, серед яких і внутрішні проблеми у системі громадянської освіти, слід інтенсифікувати зусилля держави, громадських організацій, що працюють у цій сфері, у напрямку переосмислення ролі громадянської освіти та виховання, модернізації освітнього процесу та внутрішніх позитивних змін у суспільстві в цілому.

Література:

1. Актуальні завдання громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipro.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/03_aktualni_zavdannja_grom_osvity.pdf
2. Асламова, Т., Бакка Т. Бортніков В. Громадянська освіта: теорія і методика навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.civiced.org.ua/eng/docs/TTG_main.pdf
3. Бойчук, М.А. Запровадження громадянської освіти в Україні як необхідна умова виховання демократії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novyn.kpi.ua/2011-1/05-filos-Vojchuk.pdf>
4. Громадянська освіта – Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civiced.org.ua/>
5. Гурнікевич, Я., Плиська, Ю. Громадянська освіта у Польщі, здійснювана через Інтернет (на прикладі центру громадянської освіти) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/Pedagogika/periodic/visnyk/21_1/07_gurnikewicz_plyska.pdf
6. Дем'янчук, О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід [Текст] / О. П. Дем'янчук // Наукові записки НаУКМа. Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 64-69.
7. Дубровський, В. Філософія стандартів для громадянської освіти в США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=culture_science_education&id=7846
8. Жадько О.А. Роль громадянської освіти як вимога сучасності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_filos/2009_29/13.html
9. Заболотна, О. Традиційні підходи до громадянської освіти в США і новий американський патріотизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://independent.academia.edu/OksanaZabolotna/Papers/986457/>
10. Іванов, М. Що таке «громадянська» і що таке «політична» освіта? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-11889.html>
11. Іванов, М.С. Політична та громадянська освіта як важливі засоби реалізації демократичного потенціалу виборчого процесу в сучасній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2006_27/27-2.pdf
12. Інститут громадянської освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukma.edu.ua/index.php/nauka/sc-structures/institut-gromadyanskoji-osviti>
13. Інтерактивні технології громадянської освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westukr.itgo.com/>
14. Карнаух, А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді / Український центр політичного менеджменту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=79&c=1905>
15. Кіянка, І. Проблематика громадянської освіти в контексті євроінтеграції українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://natoua.org/news.php?nid=19>
16. Ковальчук, О. Серйозна гра в демократію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/465/>
17. Колган, Т.В. Громадянська освіта та виховання школярів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kolgantv.blogspot.com/2009/11/blog-post_9052.html
18. Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://civil-rada.in.ua/?p=686>
19. Круглий стіл «Громадянська освіта в Україні: державна стратегія і практика реалізації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civicua.org/news/view.html?q=1835543>
20. Куксенко, С. Громадянська освіта у середній школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1007566657>
21. Міжнародний семінар «Розвиток системи громадянської освіти в Україні. Досвід. Виклик. Перспективи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dialog.org.ua/news/120-mzhnarodniy-semnar-rozvitok-gromadyanskoji-osviti.html>
22. Молодь діє. Молодіжний інформаційний портал громадянської освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prev.novadoba.org.ua/citizen/news.php?id=5>
23. Національні стандарти основ громадянських прав і держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/1302876253.pdf>
24. Омельчук, Ю.В. Шляхи реалізації громадянської освіти та громадянського виховання в сучасному освітньому середовищі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tme.umo.edu.ua/docs/Dod/1_2010/OMELCHUK.pdf

25. Проект «Методи навчання в громадянській освіті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/19310710/sotsiologiya/proekt_metodi_navchannya_gromadyanskiy_osviti
26. Радиш, В. В Україні криза громадянської освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/news/62586.html>
27. Рогожа, М.М. Громадянська освіта у контексті моральних вимірів соціального капіталу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/filosofija_politologija/articles/Civil_education_in_the_context_of_moral_dimensions_of_social_capital_17245.pdf
28. Розвиток і підтримка мережі громадянської освіти в Кіровоградській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ozis.kr.ua/-rozvitok-i-pidtrimka-merezi-gromadanskoie-osviti-v-kirovogradskij-oblasti>
29. Ройл, Д. Виклики для громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс] // Освіта.ua. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/school_today/1793/
30. Смагін, І.І. Перший вітчизняний шкільний підручник з громадянської освіти Самуїла фон Пуфендорфа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/2109/2/08siisfp.pdf>
31. Терещенко, А.Б. Досвід вивчення громадянської освіти та її релевантність: аналіз думок старшокласників в шкільній Луганської та Львівської областей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ped/2010_110/03_tereshchenko.pdf
32. Чоба, Н.В. Значення громадянської освіти у формуванні майбутнього громадянина держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/choba-nv-znachennya-gromadyanskoyi-osviti-u-formuvanni-maybutnogo-gromadyanina-derzhavi/>